
FLYKT OCH FÖRVANDLING

IMPRESSUM

BILDBIOGRAFI

Utgiven i samband med vandringsutställningen om Nelly Sachs 2010–2011 i Berlin, Stockholm, Zürich och Dortmund

Sponsorer:

Der Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien (BKM)
Judiska Teatern, Stockholm
Kungliga biblioteket, Stockholm

Översättning av tyska citat, om inte annat anges: Margaretha Holmqvist

Formgivning: gewerk design, Berlin
Sättning: Ersatz, Stockholm
Tryck: Livonia Print, Lettland 2010

© Aris Fioretos och Ersatz 2010

ISBN 978-91-86437-13-8

UTSTÄLLNING

Samarbetspartner:

Jüdisches Museum, Berlin
Judiska Teatern, Stockholm
Kungliga biblioteket, Stockholm
Svenska ambassaden, Berlin
Suhrkamp Verlag, Berlin
gewerk design, Berlin

Sponsorer:

Kulturstiftung des Bundes, Halle an der Saale
Stiftung Lotto, Deutsche Klassenlotterie, Berlin
Riksbankens Jubileumsfond, Stockholm
Svenska Akademien, Stockholm
Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, Darmstadt

Utställningskurator: Aris Fioretos

www.arisfioretos.com

Utställningsarkitektur, projektledning,

formgivning: gewerk design, Berlin
www.gewerk.com

Ljudinspelningar: speak low, Berlin

Utställningsbygge: Paul Klier, Berlin

www.nellysachs.com

ARIS FIORETOS

FLYKTT OCH FÖRVÄNDLING

NELLY SACHS, FÖRFATTARE,

BERLIN / STOCKHOLM

EN BILDBIOGRAFI

ERSATZ

 Jüdisches Museum Berlin

 J
JUDISKA
TEATERN

 KUNGLIGA
BIBLIOTEKET
National Library
of Sweden

 SCHWEDISCHE
BOTSCHAFT

 Suhrkamp

 gewerk

 ERSATZ

 KULTURSTIFTUNG
DES
BUNDES

 STIFTUNG LOTTO
DEUTSCHE KLASSENLOTTERIE BERLIN

 Der Beauftragte der Bundesregierung
für Kultur und Medien

 Riksbankens
Jubileumsfond

 SVENSKA
AKADEMIEN

 DEUTSCHE AKADEMIE
FÜR SPRACHE UND DICHTUNG

INNEHÅLL

FÖRORD **7** · I PARADISTRÄDGÅRDEN **11** · DEN STORE ANONYME **55**

· ALLT MINDRE PLATS **75** · I FREDSSVERIGE **111** · GRAVSKRIFTER

I LUFTEN **143** · URPUNKTEN **159** · SPRÅKETS ÅDERNÄT **167** · BOSCH-

OCH BREUGHELHELVETENA **211** · STOFDET, FLYGBERETT **267** · APPARAT **303**

»Du har ju förstått . . . min upprepade önskan att jag vill försvinna bakom mitt verk, vill förbli anonym . . . Jag vill att man utsläcker mig helt – bara en stämna, en suck för dem som önskar lyssna.«

Nelly Sachs i brev till Walter A. Berendsohn den 25 juni 1959

FÖRORD

Hur närmar man sig en författare som talade om tragiska händelser i sitt förflutna, men undvek att uppehålla sig vid konkreta omständigheter? Som i de första gravskrifterna över sina »döda bröder och systrar« föredrog att ange initialer framför fullständiga namn? Som både tidigt och senare i livet brände dikter och brev som tycktes henne alltför öppenhjärtiga, alltför privata? Kort sagt: en författare som önskade försvinna bakom verket?

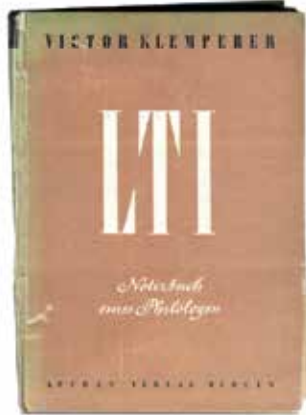
För Nelly Sachs måste texterna tala för sig själva. Någon kännedom om personen bakom dem var inte nödvändig, ibland rentav hotfull. Även om hon förstod skrivandet som en hängivenhet som i sista hand inte efterlämnade annat än spåren av en lidelse, visar den omfattande korrespondensen – omkring 4 000 bevarade brev – hur orolig hon var att uppgifter ur privatlivet skulle bli offentliga. Det finns goda skäl att respektera denna ängslan hos en författare, och säljan några dåliga. Men samtidigt som Sachs undanhöll uppgifter om bakgrunden till sitt verk, talade hon om *att* hon gjorde det. Med ena handen visade hon på vad hon tog tillbaka med den andra. Denna dubbla gest är betydelsefull. Kanske säger den något om hur hon uppfattade livets och diktens samröre.

I flera brev till germanisten Walter A. Berendsohn manade hon till försiktighet beträffande upplysningar givna i förtroende. För att understryka vikten av sin vädjan använde hon en drastisk formulering: om vännen verkligen tänkte skriva den planerade studien om hennes författarskap måste han förstå att hon ville »utsläckas« som person. Sachs lär knappast ha varit omedveten om att tyskans verb *ausschalten* var som taget ur nazisternas vokabulär – det »Tredje rikets språkbruk« eller »omänniskornas ordbok« som Victor Klemperer, Dolf Sternberger och andra samlade belägg för efter kriget. Varför använde hon en så laddad term? Handlade det om att med största eftertryck markera gränsen för vad Berendsohn fick nämna i sin bok? En fordran att ägna sig åt verket och överlämna allt övrigt åt »reportrarna från veckotidningarna«, som det också hette? Rörde det sig rentav om en osminkad formulering av ett mer allmänt problem: hur formulera det skyddslösa utan att exponera det ånyo? Befarade hon att nämmandet av biografiska data skulle skymma sikten för diktens ärende och paradoxalt nog innebära att ytterligare smärta tillfogades? »Den hjärtskärande tragiken i vårt öde skall och får [...] inte förringas genom de många i detta sammanhang helt onödiga upplysningarna.«

Säkert spelade dessa och andra överväganden en roll. Likväl. »Utsläckas«? Trots den metaforiska närheten till krematorieugnarnas skorstenar, och trots släktskapet med ett verb som *gleichschalten* (»likrikta«), antydde *ausschalten* kanske även något annat . . .

Under första året i svensk exil bodde Sachs med sin mor på tillfälliga adres-

ser. I oktober 1941 kunde de flytta till en egen lägenhet i ett hyreshus på Bergsundsstrand på Södermalm i Stockholm. Den låg på bottenvåningen, bestod av ett rum och kök och var mörk och kall. Enligt senare anteckningar skall den tidvis ha fyllts av kloakstank. Efter sju år utan sol fick de i augusti 1948 byta till en etta på 41 kvadratmeter med kök och alkov som låg ett par trappor upp i samma fastighet. Här skulle Sachs tillbringa resten av livet. Fram till moderns död i februari 1950 ägnade hon största tiden åt att vårda henne. De få inkomsterna kom från översättningar av svensk litteratur, mestadels poesi. Bara om natten kunde hon skriva eget – och i mörkret, eftersom modern annars skulle vakna.

Detta är urscenen för Sachs poesi: ensam med alfabetet om natten. Hon kände sig bokstavligt talat »kastad in i ett »utanför«, som hon framhöll för litteraturkritikern Margit Abenius. Möjligen befann hon sig *i* den av sociala regler styrda världen, men hon var inte del *av* den. Införlivad i det yttre hänvisades hon till en kuslig sfär, förbunden med de döda och sorgen efter dem. Långt senare skulle hon i ett brev till sin franske översättare Lionel Richard utnämna den till sin »Nattliga dimension«. *Ausschalten* innebar även detta: när ljuset släckts syntes inte längre personen bakom verket. Likafullt fanns hon där. Natten illuminerades av det enda som räknades: skriften. Resten var mörkrets konturer.

Den här boken undersöker samspelet mellan liv och verk, in- och utsida av ett författarskap som kommit i skymundan på senare år. Därmed intresserar den sig också för Sachs självbild. Hennes utveckling som poet är anmärkningsvärd inte minst därför att hon påbörjade den minnesvärda delen av sitt verk när hon var över femtio år gammal. Under det kvartssekel som följde blev dikterna litterärt sett egentligen ständigt mer övertygande. Litteraturhistorien uppvisar få sådana fall, om ens några. Hur blev denna utveckling möjlig?

Till den självbild som Sachs skapade utifrån en erfarenhet av förlust och avsked, flykt och förvandling hör att hon gärna betonade att dikterna kom till henne, att de dikterades av fasansfulla omständigheter som tvingade henne att ta till orda. »Orden kom och bröt fram ur mig – intill förintelse«, heter det exempelvis i en intervju med schweiziska televisionen 1965. Denna bild passar till uppfattningen av en poet på orfiskt uppdrag. Det är dessutom lätt att skönja drag som traditionellt betraktas som kvinnliga. Sachs är mindre aktiv än passiv. Hon komponerar inte dikter utan överväldigas av dem. Hon är snarare mottagare än avsändare.

Visserligen visar kvarlåtenskapen att Sachs sällan skrev om eller bearbetade sina texter. Många trycktes i versioner som på något ord eller kommatecken

när är identiska med de ursprungliga. Men måste det betyda att hon var ett avsiktslöst medium – en handfull strängar berörda av den gudomliga vinden? Samtidigt som livsomständigheterna efter flykten knappast var enkla, arbetade hon medvetet i diktens tjänst. Redan som ung hade hon sänt bidrag till tidningsredaktionerna. Efter flykten tog hon kontakt med företrädare för den svenska litteraturen och började nästan genast att översätta dem till tyska. Trots isoleringen skapade hon med tiden ett vidsträckt »ordens ådernät« med koordinater när och fjärran, bland levande och döda, exilförfattare och företrädare för den yngre generationen. Och under de svåra åren på 1960-talet, märkta av sviterna efter nazistårens förföljelser, lades hon periodvis in på psykiatriska kliniker, där hon i skyddad miljö skrev sina kanske starkaste arbeten, de »glödande gåtorna« och sena sceniska dikterna.

Denna studie ägnas sådana och andra motsägelser. Även om Sachs betraktade sig som »valplats«, var det ur henne som orden bröt fram – och de gjorde det »intill förintelse«. Samma konvulsioner som födde henne som poet utsläckte henne som privatperson. Till slut glödde orden inifrån, likt gåtor. De illuminerade utan förklaring. Och antydde att en annan läsart fordrades än den som förutsätter att diktens betydelse utgör en skatt som kan grävas upp och exporteras. Otillgängligheten var en del av deras framträdandeform. Dunklet likaså.

Återstår att hoppas att de följande sidorna innehåller tillräckligt mycket av den senare varan för att Sachs dikter skall lysa som bara de kan.

TEXT Dedikation, IdWdT (NSW:I) · Klemperer, *LTI. Notizbuch eines Philologen*, Berlin 1947 · Sternberger, Storz och Süskind, *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen*, Hamburg 1957 · Berendsohn · För brev till Berendsohn 25.6.1959 och Abenius 17.3.1958, se Briefe 140 resp. 125 · Brev till Berendsohn 7.9.1959, ABerendsohnD · Lägenheten beskrivs i brev från Elvan Johansson 27.5.1980, ADinesen · »Weitere Aufzeichnungen«, NSW:IV · Richard, 319 · Intervju med Werner Weber, sänd i schweizisk television 10.11.1965 · Vändningen »ordens ådernät«, förekommer i dikten »Da schrieb der Schreiber des Sohar«, Unww (NSW:II) · GR:I-IV, NSW:II · För bilden av författaren som »valplats«, se brev till Gunnar Ekelöf 5.7.1965, Briefe 216 | **BILD** 1 Nelly Sachs, 1960 (foto Anna Riwkin, KBS) · 2 Bergsundsstrand 23, 1991 (foto Esbjörn Eriksson, KBS) · 3 Victor Klemperer, *Lingua tertii imperii* 1947 · 4 Dolf Sternberger, Gerhard Storz och W. E. Süskind, *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen* 1957

di